

HORTUS AMICORUM

HORTUS AMICORUM

Köszöntőkötet Egyed Emese tiszteletére

Szerkesztette
BARTHA KATALIN ÁGNES
BIRÓ ANNAMÁRIA
DEMETER ZSUZSA
TAR GABRIELLA-NÓRA

Kolozsvár, 2017

A kötet megjelenését a Communitas Alapítvány, a Bethlen Gábor Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

További támogatók:

© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017

Felelős kiadó

BIRÓ ANNAMÁRIA

Korrektúra

ANDRÁS ZSELYKE

Műszaki szerkesztés, tördelés

BODÓ ZALÁN

Nyomdai munkálatok

IDEA nyomda, Kolozsvár

Felelős vezető

NAGY PÉTER

A borítót Raul Ciosescu festményének felhasználásával Mohácsi László Árpád készítette.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Hortus amicorum : köszöntőkötet Egyed Emese tiszteletére / szerkesztette: Bartha Katalin

Ágnes, Biró Annamária, Demeter Zsuzsa, Tar Gabriella-Nóra. - Cluj-Napoca :

Erdélyi Múzeum Egyesület, 2017

ISBN 978-606-739-077-3

I. Bartha, Katalin Ágnes (ed.)

II. Biró, Annamária (ed.)

III. Demeter, Zsuzsa (ed.)

IV. Tar, Gabriella-Nóra (ed.)

82.09

TARTALOMJEGYZÉK

LÖVÉTEI LÁZÁR LÁSZLÓ: Ünneünk van.....	9
--	---

Ouverture – Kolozsvár

<i>KIRÁLY LÁSZLÓ: A parton álló örökkévalóság.....</i>	<i>11</i>
MARKÓ BÉLA: Én is szerettem Árkádiát.....	12
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN: Utazóvers.....	12
KARÁCSONYI ZSOLT: Trójai ősz.....	13
ANGI ISTVÁN: Aki magához engedi a szavakat.....	14
ANTAL BALÁZS: Iskola a határon túl.....	16
BÁNYAI ÉVA: Emlékképek a hátsó padból.....	22
KOMMER ERIKA: Levelek és sorok.....	23
LÁNG ORSOLYA: Így esett.....	24
LŐRINCZ GYÖRGY: Ébredés.....	25
MÁRTON EVELIN: Lost in You.....	30
SZÁNTAI JÁNOS: Elvarratlan.....	33
SZILASI LÁSZLÓ: [Előtörténet].....	36
BERSZÁN ISTVÁN: Szélbe írt dal.....	39
FEKETE VINCE: 6 haiku a hatvanéves Egyed Emese köszöntésére.....	39
SIRATÓ ILDIKÓ: Haiku-szorú Emesének.....	40
JUHOS-KISS JÁNOS: Csalódott szívünk.....	44
BALÁZS F. ATTILA: Énekel a fa.....	44
Puzzle.....	45
Kolozsvár.....	45
SZENKOVICS ENIKŐ: Franz Hodjak: Homokkal teli bőrönd.....	46
SZŐCS GÉZA: A Carbonaro-történetekből.....	49
GALUSKA LÁSZLÓ PÁL: Szerelmese.....	50
CSATA ADÉL: Egy nagyságos elmének költeményes szüleményei.....	61
KERTI JÓZSEF: „Egy szép elmének” verseiről.....	66
KÓNYA-HAMAR SÁNDOR: Kolozsvári orgona.....	72
A professzor asszony kérése.....	73
KISS ZSUZSÁNNA: Pillanatok.....	74
Pannon rejtély.....	75
SZILÁGYI ISTVÁN: Versenyben a múlt idővel.....	76

A középkortól a 19. századig

MARGÓCSY ISTVÁN: <i>Epistola ad humanissimam Dominam Professore</i>	79
EGYED PÉTER: Egy tanító költemény, szinte szózat	82
FARMATI ANNA: Mesterkedő költői játék	84
CORNELIUS ZEHETNER: „Vom Glanz erdrückt”	86
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Mindszenti Antal a Zrínyiekről.....	92
TÜSKÉS GÁBOR: Elbeszélő művészet és morális szemlélet Mikes Kelemen <i>Törökországi leveleiben</i> I.	98
BARICZ ÁGNES: Egy adat a <i>Mennyei tárház kultsa</i> 18. századi történetéhez	108
VOGEL ZSUZSA: Költészeti minta vagy közkinccs	114
SZÉLL ANITA: Heltai Gáspár magyarországi és erdélyi részleges „szemléje” 1879-től 2011-ig	122
RÁCZ EMESE: A nagyenyedi Bethlen-kollégium könyvtárának katalógusai a 18. század derekán	131
KATONA TÜNDE–LATZKOVITS MIKLÓS: A harántoktáv alakú albumok poétikája (2.)	136
PAPP KLÁRA: „mint Phoenix porából ...”	149
PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA: Három episztola Sajnovics Jánoshoz.....	156
KÁNYÁDI ANDRÁS: Szerelmes földrajz, felvidéki stílusban	166
SIMONCSICS PÉTER: Bessenyei György alakja drámáinak tükrében	172
PENKE OLGA: Mi az irodalom?	176
LOKODI ÉVA-ILDIKÓ: Fekete János alteregója	184
BIRÓ ANNAMÁRIA: „A Levél pedig iratik és megyen első tűzzel”	190
SZILÁGYI MÁRTON: Egy Csokonai-adat értelmezhetőségéről	204
FRIED ISTVÁN: Kazinczy Ferenc Barcsay Ábrahámról	208
DEBRECZENI ATTILA: Kazinczy versei Toldy Handbuchjában	214
RATHMANN JÁNOS: Goethe és Herder, a két „német Rousseau”	221
RATZKY RITA: Petőfi kötettszerkesztési elvei az 1847-ben megjelent <i>Összes költemények 1842–1846</i> című kötetében.....	225
LABÁDI GERGELY: Évnapok: visszaemlékezni, elmélkedni, ábrándozni	233
BILIBÓK RENÁTA: A napló időszerkezete	239
VARGA P. ILDIKÓ: Egy 19. századi finn feminista Magyarországon	244
KOZMA DEZSŐ: A két Wesselényi szellemi öröksége irodalmunkban	248
BERKI TÍMEA: A tanítványok barátja.....	257
EGYED ÁKOS: A bodosi almanemesítő	264
PAPP ATTILA ZSOLT: <i>A Milford-öböl felé</i>	269

Olvásónapló és kritika

LÁSZLÓ NOÉMI: <i>Emesének</i>	271
UNGVÁRI LÁSZLÓ ZSOLT: <i>Fabulae mystica</i>	273
SELYEM ZSUZSA: <i>Psyché</i> a kánonban	280
BANDI IRÉN: Az emlékezés körei Péterfy Gergely <i>Kitömött barbár</i> című regényében....	286
PIELDNER JUDIT: Az idegenség heterotópiái Péterfy Gergely <i>Kitömött barbár</i> című regényében.....	293
KOVÁCS FLÓRA: <i>Patak és virág</i>	298
KOKOLY ZSOLT: <i>A Sinistra körzet jogi világa</i>	304

DERÉKY PÁL: Heimito von Doderer a császárkor alkonyának bécsi hangulatáról és az összedőlt díszletek helyén épülő új világról.....	310
MOLNÁR BODROGI ENIKŐ: Nőiség, hit, szabadságvágy és korlátok.....	316
DEMETER ZSUZSA: „De hát a szabadsággal élni nem tudok”.....	322
TAPODI ZSUZSA: A kimondás bátorsága és az esztétikum vigasza.....	327
MOLNÁR VILMOS: <i>Mese a szemöldökről</i>	336

Színházak vonzásában

SZAKOLCZAY LAJOS: <i>Öt</i>	337
BODÓ MÁRTA: Színjátszás és nevelés Kolozsmonostoron.....	339
KILIÁN ISTVÁN: Magyarra fordított drámacímek és -adatok Marosvásárhelyről (1703–1761).....	346
PAUL S. ULRICH: „Wenn Leute vom Theater reden, / Gedenken meiner selten sie”.....	361
TAR GABRIELLA-NÓRA: A 18. századi gyermekszínház feltáratlan forrásai.....	377
CZIBULA KATALIN: Szigethi Gyula Mihály vígjátékszerző munkásságáról.....	386
DEMETER JÚLIA: A vitézi játék hagyománya Katona József két korai drámájában.....	394
NAGY IMRE: A nyelv foglyai.....	399
BOÉR MÁTÉ: A Szerző nevet.....	408
GAJDÓ TAMÁS: „Ez a magyar játékszín, a legelső...”.....	413
BARTHA KATALIN ÁGNES: Társas viszonyok és Prielle Kornélia.....	419
KESZEG VILMOS: Élőképek tordai színpadokon (1900–1911).....	429
JANKÓ SZÉP YVETTE: Színház az egész... színház.....	447
BRÉDA FERENC: <i>Emlékemelvény Egyed Emesének</i>	451

Olvasatok a 20. századból

SZAJBÉLY MIHÁLY: <i>Csáth-apokrif</i>	453
BERNÁD ÁGOSTON ZÉNÓ: <i>Das Österreichische Biographische Lexikon 1815–1950</i>	457
BÍRÓ BÉLA: „Förtelmes volt és gyönyörű”.....	468
BERTHA ZOLTÁN: „Micsoda hazába küldtél élni Isten”.....	473
GAAL GYÖRGY: Az erdélyi nőnevelés első fellegrója: a „Dezserándó”.....	478
LÁNG GUSZTÁV: Dsida Jenő költészete mai szemmel.....	491
DÁVID GYULA: Az 1956-os forradalom napjai és a megtorlás évei Kolozsváron.....	497
CSEHY ZOLTÁN-POLGÁR ANIKÓ: A kombinatorikus szabadvers.....	511
BORSODI L. LÁSZLÓ: Átiratok átírása – maszk palimpszeszttel.....	526
POMOGÁTS BÉLA: Nemzeti integráció – nemzeti irodalom.....	532
BENŐ ATTILA: Versfordítás: a lehetlenség lehetőségei.....	536
KISS ENDRE: A dekonstrukció három pillére és a műelemzés lehetősége.....	541
BENDA MIHÁLY: „Egy szöveg, amely örömről szól, csak kevés lehet”.....	549
SERESTÉLY ZALÁN: Történetietlen istenek.....	554
FERENCZES ISTVÁN: <i>Sans mot dire</i>	560

Tabula gratulatoria	561
----------------------------------	-----

„A Levél pedig iratik és megyen első tüzzel”
Aranka György és gr. Fekete János levelezésének aspektusai

A címbe emelt szövegrészlet Aranka György 1799. 08. 03-án Marosvásárhelyen kelt leveléből származik.¹ Az ekkor már csaknem másfél éve intenzív levélkapcsolatban álló két tudós férfinál ekkor válnak egyre gyakoribbá a barátság mibenlétéről szóló reflexiók annak kapcsán, hogy a Magyarországon élő gróf kérlelhetetlenül sürgeti a tegező formára való áttérést. A marosvásárhelyi királyi tábla ülnökének ez láthatóan problémákat okoz, hiszen számára ez egyúttal kapcsolatuk újradefiniálását, a hangnem, a modor, a lehetséges tematikák, egyszóval a korrespondencia újragondolását is jelenti. A kiemelt sor kontextusa láttatja azokat a csomópontokat, amelyek mentén ez az értelmezés is haladni fog, ezért némileg hosszabban idézem:

„A' Barátságrol csak egy jegyzést teszek: melly magamra nézve szükséges. A' Barátságának, a' mint tapasztaltam, mint a' Szeretnek nagy Mestersége a' Meg kimelés; söt Vélekedésem szerént, mintegy a' hízlekedésig valo Utánna Járás. Ez pedig nemcsak a' Cselekedetekben hanem a' Szokbannis. Egy szóval: leg kissebb botránkozásánakis elkerülése. Es éppen ebben a' részben nemtudom Kedves Drága Barátom, hogy szenvedheted el a' vén embert. Nevelésem hibájaé vagy Természetemé? igen érzem hogy durva vagyok; mások gorbomaságnakis mondhatták. Első gondolatomban nemtudom válogatni a' szot. Ezért első munkátskáimat soha nemis eresztém világra; hanem későn, és sok rostálás után. A' Levél pedig iratik és megyen első tüzzel: mintegy a' Lélekből és Szívből foly; nem a' főből. Ebben a' részben nem válok magamért előtted kezességet. Rajtad áll, eltűrhetedé? En ugyan kerülni kívánom: de tartok tőle hogy már eddigis némely probáit adtam; kivált utolso Levelemben.”²

Csupán néhány olyan fogalmat emelnék ki, amelyekre a későbbiekben visszatérek: a barátság előfeltétele a szeretet, mégpedig ebben az esetben a felvilágosodás gondolkodásából jól ismert felebaráti szeretet, amelynek kizárólagos területe a szív, ezért ebből a fajta kapcsolatból a kritikus ész, az elme mintha ki lenne zárva. Aranka attól tart, hogy az a fajta irodalmi gyakorlat, amely ezekben az években levelezésére jellemző, és amelynek egyik fő eleme a levelezőtárs szövegeinek „rostálása”, nyelvi és értelembeli korrektúrája, ebben az esetben nem fog működni, hiszen a szeretet egyik jellemzője a szeretett fél kímélése, nem ritkán a hízlekedés. Azért időzők hosszan előlött, mert a levelezés és barátság századának tekintett 18. század korrespondenciáiról szóló szakirodalomban állandó visszatérő elem az antik mintára kialakuló értelmezés: a levelezés egymástól távol levő barátok társalkodása.³ Ennek mintha

* A tanulmány a Bolyai János ösztöndíj támogatásával készült.

¹ A szövegben hivatkozott leveleket általában saját átiratomban közlöm annak ellenére, hogy számos levél megjelent közlülük. Az átiráshoz legtöbbször az eredeti szövegeket használtam, ezek hiányában Fekete János levelezéskönyvében található másolatokat, és csupán egyetlen olyan levelet ismerek, amelynek a szövege megjelent, de az eredetire vagy az első számú másolatra nem sikerült rátalálni. Mindazonáltal közlöm a megjelenés adatait is, hiszen amíg az Aranka-levelezéskötetek meg nem jelennek, a nagyközönség ezekre támaszkodhat. Aranka György gr. Fekete Jánosnak, 1799. 08. 03., OSZK Kézirattár, Levelestár. Megjelent: ENYEDI Sándor, *Aranka György és Fekete János levelezése 1799-ben*, It, 1990, 462–465.

² *Uo.*

³ 1990-ben Wolfbüttelben átfogó jellegű konferenciát szerveztek a 18. századi levelezés és barátság témakörben. Azóta is ennek a konferenciának az anyagát tekintjük az egyik legfontosabb alapnak. *Frauenfreundschaft – Männerfreundschaft: literarische Diskurse im 18. Jahrhundert*, Hrsg. von Wolfram MAUSER und Barbara BECKER-

némileg ellentmondana Aranka fenti reflexiója és az ezt követő gyakorlat is – ahogy majd látni fogjuk a baráti kapcsolat deklarálása után csaknem teljesen megszűnnek a Fekete János szövegeire vonatkozó kritikai reakciók, ami azért nagymértékben a gróf válaszreakcióinak is köszönhető.

Első kérdésem tehát az volt, hogy az életmódban, neveltetésben, gondolkodásban és irodalmi pályafutásban egymástól oly távol álló Aranka György (1737–1817) és gr. Fekete János (1741–1803) baráti- vagy tudóslevelezést folytatott-e egymással, különbséget lehet-e és kell-e tenni a két fogalom között. A magyarországi szakirodalom elsősorban a tudóslevelezésre figyel, a *Magyarországi tudósok levelezése* sorozatot Tarnai Andor indította 1984-ben,⁴ ugyanabban az évben megfogalmazta az ezzel kapcsolatos teendőket,⁵ a szövegkiadások és elemzések pedig főként Szelestei N. Lászlónak köszönhetően azóta is folyamatosan napirenden vannak a 18. századdal foglalkozók körében.⁶ Szelestei a 18. századi *respublica litteraria* fogalmából kiindulva, valamint a korszakban hiányzó nyilvánossági fórumok szerepét betöltő korrespondenciák miatt a tudóslevelezést tágan értelmezi: „Tudóslevelek közé sorolom a *res litteraria*ival kapcsolatos leveleket: tehát az irodalomról, versekről szólókat éppúgy, mint a történeti művekről vagy természettudományról szólókat, az irodalomtörténészek által gyakran elemzett verses epistolákat, s kiemelten figyelek a levelezés azon szerepére, amelyet az a *historia litteraria* művelésében betöltött.”⁷ A korszak kapcsolatrendszerét vizsgálva gyakran előfordul a tudós barátság szó szerkezet is, leginkább azokra az esetekre vonatkoztatva, amikor egy páros mindkét tagja megfelel a tudósi lét kritériumának és köztük bizonyos számú levél cserél gazdát, szinte függetlenül attól, hogyan strukturálódnak a levelek és a tematikában mire esik a hangsúly. Ezt a fajta kapcsolatot Szőke Kornélia – ugyancsak Szelestei nyomán – így definiálja: „A reáltudományok művelőin kívül tudósnak tekintek minden olyan személyt, aki a magyarországi *historia litteraria* korában írásbeli és tárgyi emlékek gyűjtésével, ápolásával, terjesztésével foglalkozott, magát tudatosan és nyíltan e foglalatosság művelői között tartotta számon, ténykedését meghatározott céllal műveli, önmagát pedig egy közösség tagjaként értelmezi. Tudós barátságnak tekintek minden olyan emberi kapcsolatot, amely a vázolt tudós létforma fenntartására, szélesítésére, mélyítésére törekszik.”⁸ Úgy tűnik tehát, hogy a korszakban megszokott, standardizált kapcsolatrendszerrel van dolgunk,

CANTARINO, Tübingen, Niemeyer, 1991. Egyed Emese Orczy Lőrincz és Barcsay Ábrahám verses levelezését vizsgáló könyve nyújtott kapaszkodót az irodalmi barátságok textusainak értelmezésében. EGYED Emese, *Levélek fejéről múzsák sisakomat: Barcsay Ábrahám költészete*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1998 (ETF 224.). A magyar episztolairadalomról legutóbb Labádi Gergely írt monográfiát, az ő meglátásait is felhasználtam elemzésemben: LABÁDI Gergely, *A magyar episztola a felvilágosodás korában: Műfaj- és médiatörténeti értelmezés*, Bp., L'Harmattan, 2008 (ligatura).

⁴ A sorozat részeként jelent meg Benkő József, Horvát István és Ferenczy János, Bél Mátyás, Kollár Ádám, Johann Gottlieb Windisch és Wesszprémi István levelezése is.

⁵ TARNAI Andor, *Tudóslevelezések a XVII–XVIII. században = A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, 1984, 118–126.

⁶ *Lásd Magyarországi tudósok levelezése a 18. században: Tanulmányok*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, SZENAL, 2006. Legutóbbi összefoglalója pedig: SZELESTEI N. László, *A 18. századi magyarországi respublica litteraria (tudóslevelezések tükrében) = Ünnepi kötet Maróth Miklós hetvenedik születésnapja tiszteletére*, szerk. FODOR György, SARBAK Gábor, Budapest, Szent István Társulat, 2013, 145–152. A levelek által létrejövő közösségi formákra világít rá Dena GOODMAN, *The Republic of Letters: A Cultural History of the French Enlightenment*, Ithaca, Cornell Up, 1994.

⁷ SZELESTEI N., *i. m.*, 142.

⁸ SZŐKE Kornélia, *Egy 18. századi tudós barátság történetéhez (Dobai Székely Sámuel és Johann Balthasar Bernhold)* = Doktoranduszok fóruma, Miskolc, 2008. november 13., 29–35. Online: <http://magyarszak.uni-miskolc.hu/kiadvanyok/doktoranduszforum/df2008.pdf> (Utolsó letöltés: 2016. 03. 10.)

és mintha csupán Arankának okozna problémát, hogy kilépjen a tudósi magatartásforma keretei közül és a baráti interakciók világában is működtesse írásgyakorlatát. Hogy ez talán mégsem csupán egyedi probléma, egy valamivel később keletkezett, de az imént említett jelzős szerkezetet teljes mértékben elutasító szövegrészt idéznék Kisfaludy Károly tollából:

„Nincs vakabb szövetség, mint az úgynevezett tudós barátság. Az ember összejö, kívánván ismerni azt, ki ezt és amazt írta, vagy legalább azért, hogy formája megfelel-e a' képzelt formának? Az ember beszél, mindenik tiszta felét és nemes tulajdonait mutatja, a' szépet és jót szerényen említi; de mihelyest az életben összeütköznek, önhittség és irigység vezeti a' kormányt.”⁹

Több figyelemre méltó eleme is van ennek a szövegrészletnek: a barátságához egyértelműen a személyes ismeretség kívánalma társul, ami örök visszatérő toposza a levelezésben konstituálódó barátságoknak, de a mi esetünkben például nem realizálódik a sokat tervezett találkozás. Ugyanakkor egyfajta szerepjátékra hívja fel a figyelmet, ami már Aranka textusában is felsejlett: a barátok egymásnak legjobb oldalukat¹⁰ mutatják, ez pedig gyakran az őszinteség rovására is mehet. A realitás – Kisfaludy szövegében: az élet – egészen más szabályrendszerek mentén alakul, ott nincs helye a szerepjátéknak, az óvatosságnak és az emberszeretetnek, a tudósi lét egyértelműen a rivalizálás terepe. A kissé hosszúra nyúlt bevezető végső kérdése tehát az, hogy miképpen értelmezhető Aranka György és gr. Fekete János levelekben létrejövő és csupán szövegi megjelenítést nyert barátsága, a baráti lét összeegyeztethető-e a korszakban elvárt tudósi, írói magatartásformákkal, és melyek ennek a levelezésnek azok az elemei, amelyek egyértelműen a privátszféra dominanciáját mutatják.

A levelezés a 18. század egyik meghatározó szociáletikai kategóriája. Az antik tradíció és a keresztény etika éppúgy továbbéltek benne, mint a természetjogi, viselkedéseméleti, szociálhigiéniai és politikai gondolkodás. Az Aranka–Fekete-levelezés ma ismert szövegkorpusza mintegy 83 levéladatot tartalmaz, amelyből mindössze 10 levél hiányzik (ezekre a válaszlevelekben fellelhető utalásokból vagy Aranka György levelezéslistájából lehet következtetni). Az Aranka-levelezésben nem található ilyen intenzitású kapcsolatot, illetve nagyon kevés olyan levélváltás van ebben a korpuszban, ami ilyen mértékű teljességgel rendelkezésünkre állna. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy a Feketéhez írott levelek szinte hiánytalanul megvannak az OSZK Kézirattárának Levelestárában, másrészt időseddvén Aranka is fontosnak tartotta a levelek őrzését (ezek ma a Román Állami Levéltár Kolozsvári Fiókjában található az egykori EME-gyűjteményben), illetve Feketének leveleskönyve is létezett, melybe Mátyási József másolta az elküldött leveleket, ez ma az MTA Kézirattárában található. Míg tehát Jancsó Elemér csupán 58 levélről tudott,¹¹ és ennek nyomán a későbbiekben Enyedi Sándor 46 levelet ki is adott,¹² ma már 71 szöveg ismeretes, ami azért is öröndetes, mivel csaknem minden levél tartalmaz versbetétet is. Természetesen a két időseddő poéta levelezése nem

⁹ KISFALUDY Károly, *Jegyzőkönyv = Kisfaludi Kisfaludy Károly minden munkái*, VI. kötet, kiad. SCHEDEL Ferenc, Pest, 1844, 329.

¹⁰ A felvilágosodás korának irodalmában ez a fajta szerepjáték a szerelmesek egymáshoz való viszonyára volt jellemző. Például a Báróczi Sándor által fordított Johann Jakob Dusch *Erkölcsei mesék Marmontel után* Elöljáró beszédében: „a szerelmesek akarván egymásnak megnyerni viszont szereteteket, minden szép erköltsékekkel, ditséretes mineműségekkel, és nemes tulajdonságokkal igyekeznek ragyogni...”

¹¹ JANCSÓ Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*, Bukarest, Akadémiai Kiadó, 1955, 87.

¹² ENYEDI Sándor, *Galánthai gróf Fekete János és az EMNyT*, It, 1985, 939–955.; ENYEDI Sándor, *Aranka György 1798-as levelei gróf Fekete Jánoshoz*, It, 1989, 329–343.; ENYEDI Sándor, *Aranka György és Fekete János levelezése 1799-ben*, It, 1990, 435–495.; ENYEDI Sándor, *Aranka György és galánthai Fekete János levelezése 1800-ban*, MKSz, 1995, 377–415.

mérhető sem Kazinczy egyik-másik levelezőtárral létrehozott levélmennyiséghez,¹³ sem pedig az episztolákban létrejövő Orczy Lőrinc–Barcsay Ábrahám-féle kapcsolathoz, hiszen ebből a levélváltásból 150 szöveget ismerünk Egyed Emese kiadásában. Amiben mégis különleges lehet ez a levelezés, hogy egy olyan életszakaszban keletkezik, amikor már nem jellemző a másik ember felé való nyitottság, kíváncsiság, azaz nehezen tud szoros, a formalitáson túllépő kapcsolat létrejönni. Ez persze szintén az antik kultúrára visszavezethető toposz, kialakulásában és elterjedésében az úgynevezett republikánus barátságideál¹⁴ játszott szerepet, amely a barátság érzését a római virtussal köti össze, amely egyértelműen a fiatal- és férfikorban játszik jelentős szerepet. Számtalan példát lehetne idézni, mégis egy olyat választottam, amely korban is közel áll az általam vizsgált szövegtörzshöz, és amely a kizárólagos szeretet érzését az általános emberbaráti szeretettel állítja szembe. 1793 szeptemberében írja az akkor mindössze 23 esztendő Friedrich Hölderlin öccsének, Karl-nak:

„Jól ismerem azt (...), amikor az ember egyet, egyetlen egy barátot akar, akiben saját lelke felfedezésének örvend. Azt kell mondanom, hogy én lassan túlvagyok ezen az időszakon. (...) Én most magát az emberi nemet szeretem, természetesen nem a romlott, szolgálai, lusta emberi nemet, amilyennek gyakran látni véljük.”¹⁵

Véleményem szerint tehát Fekete és Aranka kapcsolatában egy fordított folyamatot tapasztalhatunk: ahogy ifjúkorban az egyetlen személy iránt érzett szeretet fokozatosan tágul az általános humanista emberszeretet irányába, úgy az öregség kezdetével az általános érdeklődés csökken, a bizalom kizárólagossá válik, és még ha számolunk is a levélíró felek kötelező szerepjátékával, akkor is elfogadhatjuk, hogy a szoros kapcsolatok száma egyre csökken. Felfedezhetünk tehát mindkettejük életében egy olyasfajta változást – különösen a testi erőnléttel szoros összefüggésben álló szerelmi életben –, amit nehezen lehet kommunikálni, ilyen értelemben tehát az sem elhanyagolható, hogy két egyedülálló (Aranka sohasem nősült meg, Fekete nős volt ugyan, de nem sokáig élt a rossz házasságban) férfi barátságáról beszélünk.¹⁶ A 18. századi levelezések struktúráját figyelembe véve zavaró tényező lehetett számukra, hogy a levélváltások legtöbb esetben nem csupán a feladó és címzett közötti interakciónak tekinthetők, gyakran egész baráti társaságok olvasták ezeket a leveleket. Az általános emberszeretet a csoportjelleghez kötődik és a wolffi filozófia nyomán jellemzői az egyenlőség, társasélet és célorientáltság.¹⁷ A társasélet alapját a levelezés nyújtja, ezáltal egy új közösségi írásgyakorlat kialakulásának is tanúi lehetünk, hiszen azáltal, hogy a levelek versmellékleteit, versbetéteit bizonyos rituálék között a távollevő jelenlétének hiányában felolvassák és megbeszélik, az egy bizonyos körhöz való tartozás érzése erősödik és kiala-

¹³ A két levelező fél eltérő szemléletét figyelembe véve hasonló lehet Kazinczy és Dessewffy József hosszú barátsága, melynek elemzését Vaderna Gábor végezte el. VADERNA GÁBOR, *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Bp., Ráció Kiadó, 2013 (ligatura)

¹⁴ Ehhez lásd Luzia THIEL, *Freundschafts-Konzeptionen im späten 18. Jahrhundert: Schillers Don Karlos und Hölderlins Hyperion*, Königshausen & Neumann, 2004.

¹⁵ Idézi THIEL, *i. m.*, 22.

¹⁶ Egyed Emese Barcsay levelezési szokásait szintén az életformaváltásból adódó bizonytalansággal, magárahagyottság érzésével magyarázza. „Tehát nem a versírást, hanem a levélírást fedezte fel magának mint személyközi kapcsolatait annyira-amennyire pótolni képes kommunikációs formát; a vers a levélen belüli kisforma – mintegy rokokó intarzia – az ő számára. A személyiség kiterjesztésének (a megteremtett szabadságnak) egyik formája az írásban küldött üzenet, a másik az üzenet poétai gesztusa, amely a szerelmi ábrándtól a tréfás fantáziájátéig, a verses részvényilvánítástól a nemzetpolitikai paraboláig sok minden lehet.” EGYED, *i. m.*, 78.

¹⁷ *Vorwort = Frauenfreundschaft – Männerfreundschaft: literarische Diskurse im 18. Jahrhundert*, Hrsg. von Wolfram MAUSER und Barbara BECKER-CANTARINO, Tübingen, Niemeyer, 1991, 7.

kul egyfajta csoportidentitás is.¹⁸ Az Aranka–Fekete-levelezésben szintén fellelhetjük ennek nyomait és a működési mechanizmus is felsejlik a levelekből. A legszűkebb baráti társasághoz Bethlen László, Teleki Domokos, Haller Zsigmond tartozik Aranka oldaláról, bár Bethlen sokat utazván Fekete körében is gyakran felbukkan. Fekete János ritkán nevesíti azokat a barátokat, akiknek Aranka küldeményeit felolvassa, de mindenképpen a felolvasások részese lehetett a titkár, Mátyási József, talán Schedius Lajos, korábban pedig Teleki László, akiről gyakran megemlékeznek írásaikban.¹⁹ Ebben az esetben viszont nem a levelek felolvasásáról van szó, sokkal jelentősebb a levelekhez kapcsolt versek megosztása, a körbe való bekerülés feltétele a versszerzés. A csoporthoz való tartozás gyakran motiváló erővel bír, Aranka hajlamos lenne korára hivatkozva lemondani a költészetről, ám a társasághoz való hasonulás vágya megpróbálja legyőzni a költészettől való elfordulást:

„Gyönyörű egypár Elme az a Feketéjé ’s Bethlené! Enis meg próbálám, és nem akar menni; el hágy a’ Vers Lelke; folyamattyanak vén csatornái megrevesedtek, mohosodtak.”²⁰ – írja 1799-ben barátjának, a továbbiakban pedig különböző kimenetelű próbálkozásoknak lehetünk olvasói. További példákat is hozhatunk, hiszen Aranka elfogadja a játékszabályokat és szorgalmasan küldi többnyire alkalmi költeményeit, a kritikát, ítéletet várja aziránt, hogy nyilvánosságra lehet-e bocsátani ezeket:

„Elébbi Levelemben küldtettem volt Néked régibb próbáimat a’ Versszerzésbenn ugy akartam, hogy a’ legyen az első Transport, azután a’ javából rendibe többetis közöllyek; és jo Barátaidnak, kivált pedig Néked értelmeteket vegyem, hogy érdemeseké a’ világ piatszára; nem lesznek nékem gyalázatomra, ’s Barátainknak unalmára. Egyenes, kedvezés nélkül valo Itéletedet elvárom.”²¹

Hasonlóan jár el Fekete versbetéteivel ő maga is, jelentéseiből azt láthatjuk, hogy a tetzés abszolút mércéje abban áll, ha valaki a felolvasott szöveget le is másoltatja magának:

„Groff Teleki Domokos és Bethlen László, mindenik örömmel látta és olvasta Leveledet; ugy kivált a’ Francia Verseidet mutattam más hozzá értő Uraknakis; ezek között Gr. Haller Sigmund Ur mostani Interimális Praesesünk annyira kedvellette; hogy tulajdon maga magának leis irta.”²²

¹⁸ A német szakirodalom szorosan összetartozónak véli a 18. századi levelezéseket és a társasélet (Geselligkeit) különböző formáit. Lásd ehhez: Wolfgang ADAM, *Freundschaft und Geselligkeit im 18. Jahrhundert*, online: http://www.goethezeitportal.de/db/wiss/epoche/adam_freundschaft.pdf (Utolsó letöltés: 2016. 03. 20.), Barbara Becker-Cantarino a társasélet fogalmát is a 17. századi természetjogi diskurzusból és Christian Wolff filozófiájából eredezteti és egyértelműen a privátszférához köti: egy olyan kommunikációs modellnek tekinti, amelyben minden fél a maga öröme társalkodhat és nevelhet. Barbara BECKER-CANTARINO, „A Letter to a Friend” *Freundschaft und Briefroman in England = Poetik des Briefromans. Wissens- und mediengeschichtliche Studien*, Hg. GIDEON STIENING, Robert VELLUSIG, Berlin–Boston, 2012, 21–33, itt: 24.

¹⁹ Fekete János társaságának részleteiről többet lehet megtudni máig egyetlen monográfiájából. MORVAY Győző, *Gróf Galánthai Gróf Fekete János*, Bp., Magy. Tört. Társ., 1903.

²⁰ Aranka György gr. Fekete Jánosnak, Marosvásárhely, 1799. 08. 16., OSzK, Kézirattár, Levelestár. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1990, i. m., 466–467.

²¹ Aranka György gr. Fekete Jánosnak, Marosvásárhely, 1800. 02. 04., OSzK, Kézirattár, Levelestár. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1995, i. m., 381–382.

²² Aranka György gr. Fekete Jánosnak, Marosvásárhely, 1800. 03. 11., OSzK, Kézirattár, Levelestár. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1995, i. m., 385.

Fekete nem csupán a levél érkezésének jelen idejében veszi komolyan feladatát, az Arankától érkező leveleket tudatosan gyűjti, hogy a baráti összejövetelek alkalmával a versolvasás és -értelmezés rituáléjának alávetesse őket.²³ Kettőjük korrespondenciájának ez a szelete tehát megfelel a tudós levelezés makrokontextusának, ugyanazon szabályok mentén működik, mint a korszak ilyen jellegű irodalomkritikai gyakorlata, a nyilvánosságpótló levelezés.²⁴

Annak elkerülésére, hogy a levelek pusztán biográfiai adatokat szolgáló szövegek legyenek, Tanja Reinlein a 18. század leveleit irodalmi szövegekként kezeli. Ezáltal a textusok egy tudatosan épített identitás első megjelenítői lennének, azaz az önfelmutatás gesztusai válnak jelentőssé.²⁵ Ebben a tanulmányban elsősorban ezekre az identitásképző momentumokra figyelek, és nem szólok részletesen minden olyan témáról, ami előkerül a levelezés nyilvánosságnak szánt részében. Egyébként ennek a levelezésnek is különféle tematikus rétegeit különíthetjük el: tudomány és tudományszervezés, politika (és kölcsönös híradás), olvasmányélmények, művelődés (nemzeti és személyes), társas kapcsolatok, időjárás viszonyok, időtöltési stratégiák és természetesen központi szerepet kap a versírás és versolvasás. A levélhez kapcsolható antik toposzok *philophronesis* (barátság), *parusia* (jelenlét), *homilia* (társalkodás) mindegyike kimutatható a textusokban, részletesebben itt most nem foglalkozom velük.²⁶ Egyértelműen tudós levelezésként indul a korrespondencia, Feketével nem is Aranka György, a magánzemély, hanem az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság titkára veszi fel a kapcsolatot 1794-ben.²⁷ A kezdeti levelek tartalmáról nincs tudomásunk, ezután pedig csaknem négy évig nincs adatunk arról, hogy Fekete és Aranka kapcsolatban álltak volna egymással. Fekete János az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságban látta annak garanciáját, hogy művei fennmaradjanak, ezért az 1798-as kapcsolatfrissítés után elsősorban arra törekszik, hogy magát rendes, fizető tagnak nyilváníttassa, és sorra küldi munkáit pontos utasításokkal a társaság számára. Aranka György személye csak ezután kezd érdekessé válni számára, személyes élménye nem sok van, bár többször hivatkozik egy 1790–91-es találkozás során tett jó benyomásra vele kapcsolatban. A levelezés verses részei egyértelműen a literátoridentitáshoz kapcsolódnak, és elhelyezésük, tematikájuk megfelel a Labádi Gergely által felállított mintának,²⁸ mind az idézetek, mind a literátori tudósítás mellékleteként küldött versek, mind pedig a szerző saját szövegei megtalálhatók, az 1800-as évektől kezdődően pedig találunk episztolákat is, azaz olyan missziliseket, amelyek egyáltalán nem tartalmaznak prózai részt. A verses idézetek eleinte Feketénél fordulnak elő gyakrabban, mindig alátámasztó jellegük van, mintegy megerősítik a prózai részben kifejtett álláspontot és levonják a konzekvenciákat. Általában véve is elmondható, hogy a levelezést a gróf do-

²³ „Szintugy bánok én a' te kedves Leveiddel (!), és azokat mind magam, mind jó Barátim oktatására szorgalmatosan egybe szedve tartom.” Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1800. 05. 15., MTAKK, M.Irod.Lev.4r. 3.sz., Megjelent: ENYEDI SÁNDOR, 1995, i. m., 394–397.

²⁴ Egyed Emese makrokontextusnak nevezi a levelezések azon aspektusait, amelyeket a társadalmi konvenció hoz létre, mikrokontextusnak pedig a levelezők között fennálló viszonyt, és ennek sajátos levélstrukturáló hatását. EGYED, i. m., 84. A levelek nyilvánosságpótló funkciójáról Mezei Márta írt kismonográfiát: MEZEI MÁRTA, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., Argumentum, 1994 (Irodalomtörténeti füzetek).

²⁵ Tanja REINLEIN, *Das Brief als Medium der Empfangsamkeit. Erschiebene Identitäten und Inszenierungspotentiale*, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2003, 9.

²⁶ Legutóbb Labádi Gergely vázolta a 18. század levelezésének poétikai és retorikai hagyományait. Lásd LABÁDI, i. m.

²⁷ A titkár és magánember különbségeire és ennek az Aranka-levelezésre való hatására egy korábbi tanulmányomban hívtam fel a figyelmet. BIRÓ ANNAMÁRIA, *Aranka György: titoknok és magánember = Textológia – filológia – értelmezés (A 18–19. századi irodalom)*, szerk. CZIFRA MARIANN, SZILÁGYI MÁRTON, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2014, 301–320.

²⁸ LABÁDI, i. m., 150–155.

minálja: ő kezdeményez, ő változtatja meg a tematikákat, ő ösztönöz episztolák írására, és ő az, aki Arankának egyik-másik próbálkozását határozottan visszautasítja. Igaz ugyan, hogy kapcsolatuk elején Aranka az, aki szorosabb viszonyt kíván ápolni Feketével,²⁹ ő javasolja a tiszteleten alapuló baráti viszony kialakítását, a későbbiekben a társadalmi hierarchiában betöltött helyüknek megfelelően Fekete fogja sürgetni a tegeződésre való áttérést. Bár egyetértenek abban, hogy a baráti viszony kialakításához mindenképpen szükséges a tegeződés, mégis több levélben is visszatérnek rá, újabb és újabb érveket keresve ennek helyességére. A közöttük levő egyenlőséget több oldalról ragadják meg:

1. A literátori identitás része, tehát a költői létforma az, ami felülírja a társadalmi hierarchiát: „Már sokszor könyörögtem, hogy ama haszontalan Titulusokat hagynánk azoknak a kiknek egész érdeme csak azokban határozódik, mi éljünk úgy mint egy zászlo alatt szolgáljunk Apollo és a Muzsák táborában. Esedezem tehát még egyszer, hogy az édes Barát név mellett meg maradván, a többieket csak Leveleink tékájára hagyjuk”.³⁰

2. A republikánus barátságizmény kívánalma a tegező forma: „a Te hang mellett maradván, úgy írjunk ezentul egymásnak, mint hajdan a Romaiak. De előre meg mondom, hogy ha engem Nagyságolsz, én Téged Kedves Barátom! Méltóságolni foglak, minthogy ki tanultam, hogy Erdélyben a Királyi Tábla Biráinak ezen Titulus szokott jární”.³¹

3. A magyar nemesi eredet és a felvilágosodás patriótaszelleme szintén feljogosítja őket erre: „Meg vagyon közöttünk a régiektől kívántt egyenlőség; mert mind a ketten nem csak Magyar Nemes embereknak, de nemesen gondolkodo Hazafiaknakis tarthatjuk magunkat”.³²

A literátor levelezés is gyakorlatilag abban a pillanatban indul, amikor végre mindketten igazoltnak látják a kapcsolatfelvételt, a baráti viszony kialakítására tett lépéseket, ekkor kezdődik az identitás tudatos építése. Aranka ezt részletesen ki is fejti egyik levelében:

„Gondolkodásunk modját és foglalatosságunk rendit egymással közleni fogjuk. Az enyim igen széles, az egész Literaturára ki terjed; és mind arra, valami Nemzetem(ne)k 's Hazám(na)k becsületére, 's Esméretei Világának terjesztésére, és hasznára szolgál. Meg fogod látni. A vers szerzés nálam csak egy-egy szerencsés pillanat(na)k munkája; mely mint a villámlás jö és megyen. Mesterségében pedig és Mesterségének esméretében, vén fejemhez képest, a mint tapasztaltad, igen ifiu vagyok”.³³

Az ilyen típusú kapcsolatokra mind Arankának, mind pedig Feketének vannak mintái, és mindketten ezeket a mintákat kezdik el működtetni. Aranka ilyen típusú kapcsolatai a szövegek folyamatos korrigálásában, nyelvi, poétikai problémákkal való szembesítésben, a verscsiszolásban teljesedik ki, úgy érzi tehát, hogy a véleménye szerint nyelvi gondokkal

²⁹ „Nagy örömet okozott Nékem Nagysádnak mind a Nemes Társasághoz bizonyított Hajlandosága, mind hozzáam valo Kegyes Leereszkedése. Annál fogva szabadságot veszek magamnak Nsádnak ezután gyakrabban írni: de ha Nsád meg engedi sok Titulázás és a közönséges csuszkálás mászkálás nélkül. Nagysádnak ha a Tisztelet és Barátság adoját fizetem: legalább nem a hajával hanem a belivel kívánom fizetni.” Aranka György Fekete Jánosnak, Marosvásárhely, 1798. 07. 03., OSzK Kézirattár, Levelestár. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1989, *i. m.*, 336–338.

³⁰ Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1799. 07. 06. előtt, MTAKK, M.Irod.Lev.4r. 3.sz. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1990, *i. m.*, 445–450.

³¹ Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1799. 06. 21., MTAKK, M.Irod.Lev.4r. 3.sz. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1990, *i. m.*, 457–462.

³² Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1799. 08. 22., MTAKK, M.Irod.Lev.4r. 3.sz. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1990, *i. m.*, 467–471.

³³ Aranka György gr. Fekete Jánosnak, 1799. 08. 03., OSzK Kézirattár, Levelestár. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1990, *i. m.*, 462–465.

küzdő Feketének is segítenie kell ebben.³⁴ Fekete János viszont más poétikai elveket vall, ő nem a versfaragásban, hanem a természetességben látja a versírás értelmét, ráadásul talán nehezményezi is Aranka jobbító szándékát. Határozottan utasítja vissza a versek több körben történő javítását:

„Ezen vallás tétele után K. B. a' *limae labort* bátran tsak remekjeid pallérozására határozhatod; nékem pedig magyarossan meg írhatod gondolatodat, bizonyos lévén arról, hogy ha őket helyben nem hagyom, szintolly szíves egyenességgel ki fogom rolok gondolataimat mondani, és talám ma holnap a' mi levelezésünk az által is hasznára leszen Hazánknak, hogy két jo barát vetekedéseiből az igazat könnyebben ki fogja nyomozhatni.”³⁵

Az utókorra bízva tehát az ítéletalkotást és meghatározza a levélváltás további irányultságát is. Ezt a vitát zárja le Aranka a barátságáról való gondolkodással és azzal, hogy barátok között a kritikai szellem gyakran eltűnik. A továbbiakban – bár gyakran nem ért egyet Fekete poétikai elképzeléseivel – mesterének, mintájának nevezi, és valóban többször is megpróbál olyan stílusban és hangnemben válaszolni, ahogy azt Fekete kezdeményezi. A levelezésben felbukkanó, a nyilvánosságnak szánt témák nem különböznek a korszak más levelezéseiből ismertektől: irodalomról, filozófiáról, történetírásról értekeznek. Talán az lehet érdekes, hogy Fekete mennyire negatívan reagál Aranka filozófiai érdeklődésére, a filozófiát a költészet ellenségének tekinti, ugyanolyan metaforákkal írja le, mint azokat a testi betegségeket, amelyek időnként gátolják a literátorokat a versszerzésben.

„Komor szentségednek Theológiája,
'S Kántnak mélyen fatsart Filozofiája,
Nyavalyás létednek jelei valának,
'S Jobb egészséggeddel ismét el mulának.
Fekete felhőkből, aranyos sugárja
Mint mikor a' napnak, ki fejtését várja,
Hogy ujjult életet földünkre terjesszen,
's Minden állatiban friss erőt gerjesszen:
Ugy te is Barátom! tudván szabadulni
Saul őrdögjétől, siettél indulni
Meg szokott pályádra, 's furulyához kaptál,
Melly, hogyha te fuvod, olly gyönyörűn kotál”³⁶

Ennek a levelezésnek létezik viszont egy olyan mikrokontextusa, amelyet a két idősödő irodalmár csak saját kettejük viszonyára vonatkoztat, a korszak levelezéseitől eltérően mégiscsak magánjellegűvé válik a levelezésnek egy jól elkülöníthető tematikájú része. A kettejük levelezésében felsejlő irodalmi barátságdiskurzus is jól ismert mintákra vezethető vissza, Arisztotelész óta tudjuk, hogy a barát második énként tételeződik, aki mindenben hasonló az énhez, és a köztük levő kapcsolatrendszer Cicero *De Amicitia* műve mentén épül fel. Ebben a levélváltásban kitüntetett szerepe lesz a hasonló életidőnek és -tapasztalatnak. Az általuk kialakított irodalmi forma (mert ezt a problematika igen gyakran versekben artikuláló-

³⁴ „Edes Kedves Barátom! szenvedj el engemet. Magadis érzed egykis gyengeségedet a' Magyar Nyelvben; és Magad a' Limára nem teremtettél. Ez a' hiba nem a' Szép Elmék hanem az Urak hibája. Minden szép Ajándékid mellett, az Sors Tegedett Urrá szült volt. A' Lima pedig durva nehéz munka.” Aranka György Fekete Jánosnak, Marosvásárhely, 1799. 08. 03., OSzK Kézirattár, Levelestár. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1990, i. m., 462–465.

³⁵ Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1799. 08. 22., M.Irod.Lev.4r. 3.sz. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1990, i. m., 467–471.

³⁶ Fekete János Aranka Györgynek, Fót, 1802. 11. 28., Román Állami Levéltár Kolozsvári Fiókja, Mikó-Rhédei hagyatéka. Nyomtatásban nem jelent meg.

dik) egy új mentális valóságot hoz létre, amelyben fontos szerepe van a térbeli distanciának: a távollét, a személyes interakció hiánya olyan intim témák megfogalmazására is lehetőséget ad, amely a fizikai valóságban talán nehézséget okozott volna.³⁷ Az alábbi, általam reprezentatívnek tekintett szövegrészletben ennek a diskurzusnak csaknem minden eleme felsejlik. Aranka hosszas betegség után jelentkezik újra 1802 novemberében verses levéllel:

„Verset irok; és kérlek ne botránkozzál meg; mert mint a' ki a' 65¹⁶ⁿⁿ felyül vagyok, csak egészségem helyre állásának jeléül irom; hogy a' Léánkák esmét elé vettek, járogatnak hozzám; 's mikor fizethetek, vagy ki fizethetem őket, meg elégedveis mennek el. Millyen hiedelemmel nem vagyok én a' TE Barátságodhoz! Miket irok néked? a' miket ha N. Gr. Teleki Josef élne, nékie; és a' mi Cancellariusunknak nem mernék írni, se mutatni. Rosszul dicsekedném előttük. De én ugyan valósággal dicsekedésnek tartom, és méltónak. Mint éppenn egykor egy Nagy Urfi, mikor a' nevelője jelenletibe, mulattságból az Annya Pellikányai közül egy Lövessel egy párt le lött; 's a' Nevelője feddette érte; azt felelte vissza: De ugyan nem ugy vané, hogy jo lövés volt? A' Te veled valo Leveledzésnek és Barátságának érdemít azis neveli előttem Barátom: hogy ugy irok Neked mint Ember; tudom hogy Embernek irok. Ha Tudos Embernek kell; Tudosnak: ha az Emberi erőtlenségek játékaiban jártas Embernek; mint azoknak legelső Esmérőjének; a' ki az Egek tartsanak meg sokáig!³⁸

Aranka tehát maga is különválasztja a tudóst és a barátot, és belátja, hogy vannak bizonyos témák, amelyek nem a tudósra, hanem csupán a sokat tapasztalt, az emberi nem hibáit ismerő és elnéző férfira tartoznak. A barátság mediatisztált változata tehát ebben az esetben nem feltétlenül a személyes jelenlét pótszere, hanem éppen a személyes jelenlét hiánya teszi lehetővé a tematika felbukkanását, amihez a barát jellemébe vetett feltétlen hit is társul.³⁹ Bár már ebben a részletben is említi, hogy tisztában van a tematika intimitásával, és hogy csak bizonyos kiválasztottaknak képes ezekről beszélni, az irodalmi formába öntött ujjongás (a visszaszerzett egészség és az ennek következtében feltámadó férfierő fölött) még nem szól kizárólagos címezethez, legalábbis Fekete nem kap felszólítást a titoktartásra. Nem sokáig késlekedik viszont Fekete egy ilyen megszorítással: egy új hódítása, majd az azt követő csalódást versebe foglaló írás után ezt kéri Arankától: „Ne sokakkal közöld ezen Levelet, mert a' nálunk Ifjabbak tsúfot üznének az ősz Celadonból.⁴⁰

A kollektív tapasztalat és az ebből származó csoportidentitás itt generációs alapon teteleződik: a fiatalok nem érthetik meg azokat a problémákat, amelyek az öregedéssel lépnek fel a férfiember életében. A baráti levelezéshez tartozó intim tematika tehát két témakör köré szervezhető: az öregedés és a szerelmi kalandok. Mivel az Aranka és Fekete kapcsolatát tárgyaló, főként a levelek kiadását megelőző bevezetők ezt a témát szinte teljes mértékben hanyagolják, részletesebben is kitérek a korrespondencia ezen aspektusára, bőven idézve a levelekből, hiszen ezek többnyire kéziratos formában léteznek.

³⁷ Az érzékeny levelek intimitásához lásd Eckhardt MEYER-KRENTLER, *Freundschaft im 18. Jahrhundert. Zur Einführung in die Forschungsdiskussion = Frauenfreundschaft – Männerfreundschaft*, i. m., 1–22, különösen 14.

³⁸ Aranka György Fekete Jánosnak, Marosvásárhely, 1802. 11. 10., OSzK Kézirattár, Levelestár. Nyomtatásban nem jelent meg.

³⁹ Labádi Gergely használja ezeket a kifejezéseket arról értekezve, hogy az írott-nyomtatott identitás képes felülírni a személyes benyomásokat (pl. Berzsenyi: Levelekből látja igazán az ember egymást.). Ő viszont nem tér ki arra, hogy mi történik abban az esetben, ha a személyes jelenlét nem is engedélyezné a tematika felbukkanását a társadalmi normákat még igen erősen meghatározó etikus magatartás miatt. Ld. LABÁDI, i. m., 60.

⁴⁰ Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1803. 03. 13., Román Állami Levéltár Kolozsvári Fiókja, Mikó-Rhédei hagyatéék. Nyomtatásban nem jelent meg.

Azt már Wilfried Barner is érzékelte, hogy a latinitás irodalmából eredeztethető tudós levelezés csak megszorításokkal alkalmazható a 18. század végére. A szövegek misszilisekhez való csatolása, az ezekre érkező reflexiók, bizonyos közéleti-politikai, kulturális témák kapcsolatot teremtenek a humanista levél és 18. század végi párja között, de korábban a magánélet csupán a válaszlevél késlekedésének magyarázata okán jelenhetett meg a levelekben.⁴¹ Szerinte a 18. századi barátságban a versengés szelleme is jelen van már, a magánéleti probléma pedig dominánssá is válhat, ami leginkább a női levelezések megjelenésével magyarázható, ami teljesen új normarendszert épített ki, és amit Aranka és Fekete nem mindig tudtak követni. Hogy kapcsolatukhoz és az ezt felépítő levelezéshez folyamatosan mintákat kerestek, Fekete János egyik levele (is) bizonyítja, mely így hangzik:

„Ugyan azért mi Férjfiak, bár tanultak legyünk, nem tudunk olly gyönyörű együgyűséggel levelezni, mint a' Szép Nem. Sevigne Asszonyáságnak Levelei, még eddigis a' Francziák által, el érhetetlen remekeknek tartatnak. Nem győzőm meg valom eleget tsudálni szint ezen okbol Cicero Familiaris Epistoláit.”⁴²

Míg tehát az antik minták problémamentesen hasznosíthatóak voltak a levelezés tudós regisztereiben, a magánszférához tartozó változások és a véleményük szerint mentegetésre szoruló (ám mégis büszkeségre okot adó) szerelmi élet nyelvi létrehozása és a kreált identitásba való építése nehezkesebb. Kapcsolatuk szorosabbá válásával merül fel az életkor kérdése is, amelyet a pillanatnyi identitás fontos elemének tekintenek:

„Enis ebbem a' Holnapbann töltöttem a' 62diket; nem messze vagyunk egy mástol. En már a' jobb kezemen számlálom: Te még a' bal kezeden. Szép idő 58 esztendő, annál szebb a' 62tő. De mi jot tettünk? Ah Barátom meg szégyenülök, valamikor ez a' kérdés előmbe ötlődik. Nemis lehet semmi reméségem, ha még élnékis. Hogy tudnék valami jot csinálni? a' ki még azt se tudom, miért tettem a' világ piattzára; mi a' *Bestimmungom*.”⁴³

Aranka kérdése a bölcs öreg toposzából és ennek konnotációból érthető igazán, hiszen ez alapján ő abban az életperiódusban van, ahonnan visszatekintve számadást kell készítenie, viszont az összegzés alapelemét képező elhivatottságot nem tudja meghatározni saját magára vonatkoztatva.⁴⁴ Így mindenképpen hiányérzetről kell beszámolnia, amit azonban még pozitívva is fordíthat: nincs megöregedve, ha még a jócselekedetek ösztönzik, ha még cselekvésvágyat érez, ami később állhat össze elhivatottsággá. Fekete az antik irodalom felől közelíti meg a témát, és szavai mögött nem nehéz felfedezni a vergiliusi szerepmintát: a szerelmes verseket egyértelműen a fiatalsághoz köti, tehát neki mentegetőznie kell amiatt, hogy korának nem megfelelő lírával foglalkozik (természetesen antik mintákkal igazolja választását):

⁴¹ Wilfried BARNER, *Gelehrte Freundschaft im 18. Jahrhundert. Zu ihren traditionellen Voraussetzungen = Frauenfreundschaft – Männerfreundschaft, i. m.*, 23–45, különösen 33.

⁴² Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1799. 11. 21., MTAKK, M.Irod.Lev.4r. 3.sz. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1990, i. m., 483–487.

⁴³ Aranka György Fekete Jánosnak, Marosvásárhely, 1799. 09. 17., OSzK Kézirattár, Levelestár. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1990, i. m., 472–475.

⁴⁴ Ötvös Péter elevenítette fel legutóbb, hogy Comenius alapján a következőképpen osztható fel az élet: a nevedékény (*fölserdült*) kor 10-től 14 éves korig tart, ezt követi (15–19) az ifjúkor (*juvenis*), a férfikor (20–39), a vén- (*koros*) ember (40–59), a *senilis* pedig 60-tól. Lásd Ötvös Péter, *Az ősz hajú gyermek. Puer senex a magyar irodalmi kultuszban = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írói csoportosulások 2.*, szerk. BIRÓ Annamária, BOKA László, Nagyvárad–Bp., Partium Kiadó – reciti, 2016, 37–46, itt: 39.

„Nem tagadhatom, hogy némely aprólékok, La Fontaine és Grecourt modja szerint, alig ha nem feslettebbek, mint esztendeimhez, 's ősz hajamhoz illenek: de a' vén Anacreont azért nem tartották a' Görögök rosszabb embernek, hogy néha szabadabban gúnyolt; és Octavianus, a' ki a' szerelem könyveit vette okul Ovidius Számkivetésének, az annál sokkal motskossabb Horatiust betsben tartotta; sőt Catullust, Tibullust, Gallust, 's a' többieket sem büntette szerelmes Verseikért.”⁴⁵

Kettejük esetében is igaz tehát, amit Egyed Emese az által vizsgált Barcsay-körre vonatkoztatva állít,⁴⁶ hogy szerelmi-etikai problémákban Ovidius lehet a minta, hiszen Fekete le is fordítja több szövegét, és gondosan felépített gáláns identitásában gyakran alkalmazza antik mintáit.

A szerelemről való reflexiók hatásosan láttatják a levelezések megrendezettségét,⁴⁷ az elfoglalt pozíciók csak a partner szövegeinek függvényében erősödnek meg, és az identitás részévé lett magatartás még akkor is egyik vagy másik szereplőhöz köthető, ha maguk a történések ezt nem támasztják alá. 1800 áprilisában Fekete János versbetéteket is tartalmazó levelet küld Arankának, a kipontozott nevű alkalmi partner sematikus ábrázolásával.

„Esz...ámnak

Fekete szemednek
Tűzes pillantása,
Gyönyörű mejjednek
Nem nyugvo mozgása,
El ragadták szívemet.

Az élestől hűlni
Szokott a' szerelem:
De nálam hevűlni
Atol inkább lelem,
's Hozzád kaptolsatni.

Féljen ettől a' rut,
Te siess őlembe,
Unás belém nem jut,
's Ujj tűz jön vérembe
Ha téged élhetlek,

Találhatsz szebbekre,
's Kik nálam ifjabbak:
De nem olly hivekre,
Mert bennem fészket rak
Amor egész nyája.

⁴⁵ Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1798. 04., MTAKK, M.Irod.Lev.4r. 3.sz. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1985, *i. m.*, 948–950.

⁴⁶ EGYED Emese, *i. m.*, 61.

⁴⁷ Erről bővebben lásd VADERNA, *i. m.*, 39.

Venus fattyaiból
Egyik szívem lakja;
Másik nem mondom hol
Tüzetskéjét rakja,
's Mindenem ők birják.

Miolta szemembe
Tűnhete szépséged,
Tsak te forogsz eszembe,
's Álmombanis téged
Képzél a' csaló kép.

Tsak mint most úgy szeress,
Okom nem lesz bura,
's Velem lenni keress,
Nem jutunk bosszura,
's Holtomig szeretlek.

Azt Styxnek fogadom
Kegyetlen vizére,
's Magamat od' adom
Amor feddésére,
Ha meg nem tartanám.

Nem válik a' szőlő
Támaszto tőkétől,
Nálamis mindég nő
Esz...ám szemétől
Szerelemnek lángja.⁴⁸

Aranka nem érzékeli a vers szerepjáték voltát, nyelvi kritikával kezdi ugyan, de hamar kiderül, hogy a verset teljes mértékben referenciálisan olvassa, és ekkor teremti meg magának szerelmi identitása fő komponenseként a mértékletesség sztoikus erényét:

„Ez igen nyers, a' gondolat igen ifiu; de a' ki téték igen vén. Ha téged élhetlek – másik nem mondom hol, tüzetskéjét rakja – Ha ezeket a' szép Esztera nem érti és az illendőség Törvénye ellen valoknak lenni észre nem veszi, olyan gyenge, mellyben Te gyönyörűséget nem találhatsz: ha pedig érti és elszenvedi, igen közönséges Kutföböl meritesz. A' Szerelem a' testi gyönyörűségek között a' legelső, és a' nyomoruságok érzése csendesítésére, felejtésére, talám a' legelső és leghathatosabb Balsam: ezt igen meg kell becsülni; külömben ujjito erejét elveszti.”⁴⁹

⁴⁸ Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1800. 04. 09. Román Állami Levéltár Kolozsvári Fiókja, Mikó-Rhédei hagyaték. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1995, *i. m.*, 389–392.

⁴⁹ Aranka György Fekete Jánosnak, Marosvásárhely, 1800. 04. 20., OSzK Kézirattár, Levelestár. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1995, *i. m.*, 392–393.

Aranka tehát egyrészt a mértékletesség fontosságára hívja fel a figyelmet, másrészt viszont a kor egészségügyi praxisát követve a testi szerelmet megnyugtató jellegűnek tekinti, amelyre időről időre szüksége van az emberi testnek.⁵⁰ Erre való válaszként állítja fel Fekete saját teóriáját az ifjúkori és időskori szerelem eltérő voltáról. Ahogyan a virtus mezején is jól elkülöníthető pozíciót tölt be a fiatal hevességével és bátorságával, illetve az öreg bölcsességével és mértéktudásával, úgy Amor is két különböző nyilvesszővel közelít hozzájuk.

„A vékonyabb szerelem” érzésekkel teli és heves, ez az ifjúkorra jellemző, a vastagabb ki-mondottan az érzéseket félretevő, a szerelem testi oldalát mintegy az egészség, az egyensúly fentartását szolgáló eszköznek tekintő nyíl jár az idősebbnek. Fekete többször is visszatér erre a kettősségre, hol a misszilikéi prózai, hol pedig verses részében fogalmazza újra. Például:

„Ifjat sértsen Amor aranyos nyilával,
Mert mindent reménylhet állandóságával;
Hogy vénis szerethet, a' könnyen hihető,
Tsak hogy viszontaglás nehezen nyerhető
Meg őszült üstökkel, ránczba vont ortzával,
'S Jobb vénnek sértetni, vastagabb nyiljával,
Melly a' tőled kárpált verseim költette,
'S Esztera keblében béremet nyerte.”⁵¹

A szerepjáték értelmében Aranka ezzel az állásponttal nem érthet egyet, korábban idézett leveléből, egy-egy elejtett megjegyzésből és az alkalmi versekből kiolvasható utalásokból egy szerelmi téren igen aktív férfi képe sejlik fel. Az idő előrehaladtával mintha a szerepek felcserélődnének, Fekete lesz a sztoikus bölcs, aki az asszonyi nem érzelmeiben nem bíz, Aranka pedig az érzelmei által vezetett csapongó szerető. Azért is fontos ezeknek a misszilikének a vizsgálata, mert egyértelművé válik belőlük az az Egyed Emese és Labádi Gergely által is felvetett gondolat, hogy a prózai részek nélkül maguk a versek nehezen értelmezhetők, ráadásul itt több évnyi kontextus is szükséges egy-egy Fekete-vers értelmezéséhez, egészen világos tehát, hogy nem lehet kizárólag a fikciós műfajok szabályrendszere felől közelíteni hozzájuk. 1801-ben a gróf arról tájékoztatja barátját, hogy egész addigi elmélete megdőlt, a vers maga egy képzeletbeli párbeszédre épül, interpretációjához a mai olvasónak ugyanazokat az előzményeket kell ismernie, mint a címzett Aranka Györgynek:

„Tudod hogyan vala szivem pánczélozva,
's Mégis bele csuszott lám Amor orozva.
Nem olyan érzésem, mint mikor kárpáltál,
's Eszterának danolt énekért rostáltál;

⁵⁰ Lásd Johann Friedrich ZÜCKERT, *Von den Leidenschaften*, Berlin, 1768, 30. „Lusterfüllung ist eine Form von Glückseligkeit, wenn Körper und Seele in ihrem Wunsch in vernünftiger Weise übereinstimmen.” Ehhez hasonló Fekete János versebe szedett vallomása is, mely szerint a szerelem gyógyító erővel bír: „'S Hozzá szeretetem olly nagyon ifjitott, / Hogy nyavalyáimból tsak nem ki gyógyított. / Sebesült lábamon idő változása / Már nem érzetik, 's fejemnek fájása / Tsak akkor tör réám ha nem látom őtet,” Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1801. 03. 13., Román Állami Levéltár Kolozsvári Fiókja, Mikó-Rhédei hagyaték. Nyomatásban nem jelent meg.

⁵¹ Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1800. 06. 29., MTAKK, M.Irod.Lev.4r. 3.sz., Megjelent: ENYEDI Sándor, 1995, i. m., 398–400. Prózában: „Valamit a' szerelemről mondassz, igaz; de te az arany nyillal tellyes tegzéről szollasz Cupidonak; én pedig ebben a' gunyolásban a' másiktól sebesülve szollottam. Ama vékonyabb szerelem meg nem szenved a' ősz haját, és bolond az a' vén, a' ki, bár erejére nézve Ifju légyenis, annak gyulasztását magához reményli.” Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1800. 05. 15. MTAKK, M.Irod.Lev.4r. 3.sz. Megjelent: ENYEDI Sándor, 1995, i. m., 394–397.

Goromba bujaság ennek nem a' vége,
's Tisztább tűztől szívem tán soha sem ége"⁵²

A korábban kialakított szerepjáték megkívánja, hogy maga elé idézze Aranka kérdéseit, melynek nyomán addigi életfilozófiáját is újra kell gondolnia:

„Hova lett (hallalak) a' miket mondottál,
Hogy szerelem 's ősz haj bizonyos csúffá vál?
Hol vannak mestered magasztalt leczkéi,
Epicurnak tudós de bujább igéi,
Mellyeket Stoával keverni kívántál,
'S Amor arany nyila szivedbe hogyan szál?"⁵³

A történetnek nem lett jó vége. A korábbi epikuroszi etikára, az örömszerzésre és a fájdalom elkerülésére épülő magatartás stabilabbnak bizonyult, mint a csalfa Amor által kínált boldogság. Még ugyanabban a levélben tudósít négy nappal később bekövetkező csalódásáról:

„Igy irtam, Barátom! vékonyabb érzésemről:
De Palinodiát mondok szerelemről.
Azolta Szeretőm nagyon meg bántotta
Szívemet, 's lánczait, azzal meg oldotta.
Vissza térek tehát Szent Epicurushoz,
's Elébbi módonként, pénzen szerzett hushoz;
Mert tisztább szerelem tsak oly vénnek való,
Ki bolondságinál Asszonyinak vállaló,
Kegyesen fogadja, minden meg bántását,
'S Hallhatja ditsérni, szerető pajtását,
Anélkül hogy gyomra fel keveredhetne,
'S Maga csufjánális, jo kedvű lehetne".⁵⁴

A hedonista életszemlélet mégis mértékletességgel egészül ki, ami korábban Aranka attribútuma volt. Élettapasztalataikat összegezve mindketten arra jutnak, hogy amint az evésben és ivásban, úgy az asszonnyal való élésben is a mértékletesség ajánlott számukra, hiszen hosszan tartó betegségeik is erősítik azt a textusokban kialakított identitást, mely szerint az idő embernek kerülnie kell a fiatalok hevesességét. Ezáltal egy horatiusi magatartást sajátítanak el, mely identitásuk fontos komponensévé válik.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a tudós levelezésként induló korrespondencia egyre bensőségesebbé, kizárólagos jellegűvé válik, bár mindvégig irodalmi mintákra épül, és mindkét épített identitásnak fellelhetőek az antik mintái. A versben való megszólalás a tematikák kiszélesítését hozza magával, illetve a pillanatnyi megszólalás könnyedségét hiteti el az olvasóval. Egy olyan barátsággal ismerkedhettünk meg, ami mindvégig csupán szövegekben létezett, egy átesztétizált élet lehetőségét nyújtotta mindkét fél számára. Zárásképpen álljon tehát itt az idilli találkozás programja:

„Mint Horáczal Virgil' Tibur vidékében,
Mi is okoskodjunk barátság keblében.
Pompátlan ebédrel tudván elégedni,
Jo borbol szükségét nem fogunk szenvedni.

⁵² Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1801. 03. 13., Román Állami Levéltár Kolozsvári Fiókja, Mikó-Rhédei hagyatéka. Nyomtatásban nem jelent meg.

⁵³ *Uo.*

⁵⁴ *Uo.*

Leszen vén Somlyai falernum helyében,
Mellyt Horacz akarhogy ditsérjen versében,
Enyimet kostolván, jobbnak nem tartana,
’S Mecenás torkára méltonak mondana.
Driadések között kies erdőskémben
Együtt sétálgatván, nem akadunk kémben.
’S Gondolatink váltván, látom meg ifjadni
Meg vénült Muzsánkat, ’s rémekre fakadni.
Estve felé kertem sűrű gesztenyességét
Serényen meg járván, utolso főzését
Terhellett gyomrunknak fogjuk könnyebbitni,
’s Egeket bámulván álmunkat készítini⁵⁵.

SZILÁGYI MÁRTON

Egy Csokonai-adat értelmezhetőségéről

Önkritikus töprengések az irodalomtörténeti interpretációról

Milyen esendők saját magyarázó kísérleteink, amikor egy-egy magánlevélből hozunk létre irodalomtörténeti konstrukciókat! Egy irodalomtörténésznek ezt illik állandóan észben tartania, mert néha a saját kárán tanulhatja meg ezt az alaptételt. S jó, ha ezt saját maga tudja szavá tenni, s nem a későbbi szakirodalom olvassa a fejére.

Ennek az önkritikának a jegyében próbálok hát látványos példát adni – nemcsak a tévedés tényére, hanem természetére is. Mert így talán általánosabb tanulságokhoz is juthatunk, s nem csupán önhelyesbítésről van szó.

2014-ben jelent meg egy monográfiám Csokonairól.¹ Ebben van egy rövidke rész, nem is különösebben hangsúlyos helyen, amelyben egy, immár tőlem is felismert tévedés található. Ez voltaképpen egy, Vajda Juliannától Csokonainak írt levélnek a kommentárját jelenti.

A levélrészletet csak Gaál Lászlótól ismerjük: ő utólag és emlékezetből idézte abban a visszaemlékezésben, amely a Csokonai és Vajda Julianna közötti kapcsolatáról a legfontosabb forrásunk (s amelyről tudnunk kell, hogy szerzője olyasmiről számol be, aminek ő nem lehetett személyes tanúja, mert Gaál csak később, Csurgón ismerte meg Csokonait egyáltalán). A vonatkozó részlet így szól: „Kedves Drága Lélek! Én élek és vigan, – azt hallom az úr is vigan mulat Keszthelyen. Én az urat óhajtom, várom is, mindazonáltal mikor leg jobbnak véli és itéli az Úr akkor jöjjön, ha soká késik, addig a Lidi is férjhez megy. Ezzel maradok az Urnak hűségem Juliannája.”²

⁵⁵ Fekete János Aranka Györgynek, Pest, 1799. 11. 21., MTAKK, M.Irod.Lev.4r. 3.sz., Megjelent: ENYEDI Sándor, 1990, i. m., 483–487.

^{*} A tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült, melynek vezetője Debreczeni Attila, és az OTKA (K K108831) támogatásával jött létre.

¹ SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014 (Ligatura).

² Gaál László *visszaemlékezése = Csokonai emlékek*, összeállította, jegyzetek VARGHA Balázs, Bp., Akadémiai, 1960 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai I.), 421.